

בתוך שוורצבוים, פולקלור, עמ' 255-266). הסיפור מופיע לראשונה אצל המומר פטרוס אלפונסי בן המאה הי"א, והשווה: *Die Disciplina Clericalis: des Petrus Alfonsi — nach allen bekannten Handschriften*, Hrsg. A. Hilka u. W. Söderhelm, Heidelberg 1911, pp. 3-6.

49 נוסח מדרש עשרת הדברות מצוי בכל המהדורות כדיבר השביעי (מהדורת חזן-רוקם, עמ' 23-25), ובחיבור יפה מן הישועה, מהדורת הירשברג, עמ' סח-ע. למקבילות נוספות השווה גסטר, מעשיות, סימן 384; בן-עמוס, ממקור ישראל, עמ' 145-146. בנוסח המובא אצל ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, ירושלים תשכ"ח, עמ' קפד-קפו, האשה "השקתו יין עד שלא ידע בין ימינו לשמאלו ואותו הלילה היתה ליל פורים", ובכך הוסר מר' מאיר אף חטא השתייה הפרועה! והשווה אף שנהר, עדות, עמ' 95-102. על דמותו של החוטא החוזר בתשובה באגדות של ימי הביניים השווה: E. Dorn, *Die Sündigen in der Legende des Mittelalters*, München 1967.

50 על מקורות ומקבילות לסיפור זה בספרות העברית ובתרבות האסלם ראה הירשברג, חיבור יפה, עמ' 65-67; בן-עמוס, ממקור ישראל, עמ' 141. על המונח 'צוציתא' השווה: ד' בוירין, "ללקסיקון התלמודי", תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 164-175.

51 על יחסם של מטיפים והוגים נוצרים בימי הביניים כלפי האכסמפלום ראה מושר, האכסמפלום (לעיל, הערה 38), עמ' 6, 10-13; ברמון-לה גוף שמיט, עמ' 30-31; T. F. Crane, "Medieval Sermon Books and Stories", *Proceedings of the American Philosophical Society* 21 (1883), pp. 56ff. קיסריוס מהייסטרבך (המאה הי"ג), מחברו של אחד מקבצי האכסמפלה הגדולים ורבי ההשפעה באירופה הנוצרית, מנסח את כוחו של האכסמפלום במבוא לאחד מסיפוריו באופן כזה (הדיאלוג הוא בין הנזיר לבין החניך-המתלמד במנזר): "Monk: ... Would you like to hear of the peril of some who desired to him (The Devil) in his own person? — Novice: Indeed I greatly desire it, because the more horror and malice that I hear about him, so much the more shall I fear of sin!" (Caesarius Heisterbacensis Monachi, *Dialogus Miraculorum*, Translated from the Latin by H. von E. Scott & C. C. S. Bland, New York 1929, book 5, chapter 28, vol. 1, p. 357).

52 רשימת סיפורי העם בספר חסידים ודיון בהבדל בינם לבין סיפורי המקוריים של ר' יהודה החסיד ראה יסיף, הסיפור האקסמפלוארי (הערה 40, לעיל). על המתיחות האידיאולוגית ביסוד סיפורי ספר חסידים השווה אלכסנדר (לעיל, הערה 40). לאופיים ותולדותיהם של קבצי האכסמפלום שנוכרו כאן,

J. Matuszak, *Das Speculum Exemplorum*, 38, לעיל, וכן: *als Quelle volkstümlicher Glaubensvorstellung des Spätmittelalters*, Siegburg 1967; A. Kaufmann, *Caesarius von Heisterbach. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des zwölften und dreizehnten Jarhundert*, Leipzig 1974. אף באכסמפלה הנוצרית מצויות לא מעט דוגמאות למתיחות אידאית שהשפיעה על אופיים של הסיפורים, השווה: P. Assion, "Das Exemplum: השווה: *als agitatorische Gattung*", *Fabula* 19 (1978), pp. 225-240.

53 הסוגיה של 'אמת עובדתית' לעומת 'אמת היסטורית', ותפקידה של האגדה ההיסטורית בהיסטוריוגרפיה, היא אחת הנדונות ביותר בתיאוריה ההיסטורית של השנים האחרונות. אפנה כאן רק לכמה מן הדיונים האחרונים שבהם מובאת ספרות עשירה: H. White, "Historicism, History and the Figurative Imagination", "The Fictions of Factual Representation", H. White, *Tropics of Discourse*, Baltimore 1978, pp. 101-120; P. Ricoeur, "L'histoire comme récit", D. Tiffeneau (ed.), *La Narrativité*, Paris 1980, pp. 3-24; J. M. Beer, *Narrative Conventions of Truth in the Middle Ages*, Geneva 1981; S. Fleischman, "On the Representation of History and Fiction in the Middle Ages", *History and Theory* 22 (1983), pp. 278-310, וכן לעיל, פרק רביעי, הערה 71. על התפתחות תפיסה זו בתחום ההיסטוריוגרפיה הצרפתית ראה סקירתו-ביקורתו החשובה של A. J. Gurevich, "Medieval Culture and Mentality according to the new French Historiography", *Archives européennes des sociologie* 24 (1983), pp. 167-195. בתחום התרבות היהודית יש לציין בעיקר את בארון, היסטוריה, כך שני, חלק ז, עמ' 108-165 ("יוסיפון והפולקלור ההיסטורי", "היסטוריה ופולקלור"); ר' בונפיל, "מיתוס, רטוריקה, היסטוריה? עיון במגילת אחימעץ", *תרבות וחברה* (הערה 1, לעיל), עמ' 99-136; I. G. Marcus, "History, Story and Collective Memory: Narrativity in Early Ashkenazic Culture", *Prooftexts* 10 (1990), pp. 365-388. העקרוניים בין גישת שני המאמרים הנזכרים באחרונה לבין גישתי, אנסח במקום אחר.

החיבור העיקרי המפתח את מושג 'הזכרון הקולקטיבי' בתחום התרבות היהודית הוא זה של י"ח ירושלמי, זכור. היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תל-אביב 1988. על התפיסה הפולקלוריסטית של האגדות ההיסטוריות מתקופת ימי הביניים ראה: B. A. Rosenberg, "Folklore Methodology and Medieval Literature", *Journal of the Folklore Institute* 13 (1976), pp. 311-329; J.-C. Schmitt, "Les Traditions Folkloriques Dans la Culture Médiévale", *Archives des Sciences Sociales der Religion* 52 (1981), pp. 5-20, והספרות הרבה הרשומה כאן; יסיף, מחקר (תשמ"ח), עמ' 3-10, והספרות הנוספת על 'היסטוריה ופולקלור' שנמסרה לעיל, פרק שני, הערה 6, ופרק רביעי, הערה 69. הניסוח העקרוני של התפיסה

העומדת ביסוד גישתי אל האגדות ההיסטוריות נוסח על-ידי שניים מחשובי ההיסטוריונים הצרפתיים של תקופת ימי הביניים: "Thus structuralism and comparative history, if they help to eliminate a fallacious historicism, seeking the explanation and, worse still, the source of a tale or legend in a historical event or personage, also enable us, if we pay attention not only to the form but to its shifting content, to achieve a much better grasp of their historical function in relation to social and ideological structures themselves", J. Le Goff & E. Le-Roy Ladurie, "Mélusine maternelle et défricheuse", *Annales* (May-August 1971), pp. 587-622.

54 על החיבורים ההיסטוריוגרפיים והמחקרים עליהם ראה: דן, ימי הביניים, עמ' 152-161, והרשימה הביבליוגרפית הנספחת לו; מ"א שולוואס, "הידיעה בהיסטוריה והספרות ההיסטורית בתחום התרבות של היהדות האשכנזית בימי הביניים", ספר היוכל לחנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 465-495; ירושלמי, זכור (הערה 53, לעיל), עמ' 49-100; יסיף, מחקר. ההפניות לשבט יהודה הן על פי ספר שבט יהודה, מהדורת ע' שוחט, ירושלים תש"ז. על התגובות של גולי ספרד לגירוש ראה מסתו הקלאסית של ח"ה בן-ששון, "דור גולי ספרד על עצמו", ח"ה בן ששון, רצף ותמורה, תל אביב 1984, עמ' 198-238.

55 על ה'פרטים דמויי המציאות' (verisimilitude) בהיסטוריוגרפיה של ימי הביניים ראה החיבורים הרשומים לעיל בהערה 53, ובעיקר חיבורה של בר, Narrative Conventions of Truth. על אופיה הא־רטורי של האגדה עומדים כל המחקרים שעסקו בה, החל מהגדרתם הקלאסית של האחים גרים בראשית המאה ה-19 (והשווה הספרות הגדולה המובאת אצל *The German Legends of the Brothers Grimm*, Edited and Translated by D. Ward, Philadelphia 1981, II), וכן הספרות התיאורטית הרשומה לעיל, פרק רביעי, סעיף [ז] ("האגדה ההיסטורית"), והערה 69, שם.

על העיון הספרותי בספר שבט יהודה ראה חיבוריהם של I. Loeb, "Le Folk-Lore Juif dans la chronique du Schébet Iehuda d'Ibn Verga", *Revue des Etudes Juives* 24 (1892), pp. 1-29; דן, "אמנות הסיפור בספר שבט יהודה", מולד ד (תשל"ב), עמ' 671-689; Y. H. Yerushalmi, *The Lisbon Massacre of 1506 and the Royal Image in the Shebet Yehuda*, Cincinnati 1976; י"ד אברמסקי, "על מהותו ותוכנו של 'שבט יהודה'", בספרו: בדרכי היהודי הנצחי, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 46-65. על אמנות הסיפור בספר יוסיפון ראה פלוסר, יוסיפון, ב, עמ' 185-216 ("ספר יוסיפון כמעשה-אמנות").

56 הטקסטים העיקריים של גזירות תתנ"ו הובאו מתוך: א"מ הברמן (עורך), ספר גזירות אשכנז וצרפת. דברי זכרונות ופיוטים, ירושלים תשל"א. על דרכי העיצוב הספרותי של סיפורי גזירות תתנ"ו וגזירות אחרות, דרכי

- שימושם בסיפורי קידוש השם הקודמים מתקופת המקרא וחז"ל, והפיכתם ל"זכרון קולקטיבי" עבור הדורות הבאים נתפרסמה ספרות עניפה, והשווה: י' בער, "גזירות תתנ"ו", ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 126-140; ש' שפיגל, "מפתגמי העקידה: שרופי בלוייש והתחדשות עלילות הדם", ספר היובל למ"מ קפלן, ניו יורק תשי"ג, עמ' רסז-רפה; י' כ"ץ, "בין תתנ"ו לת"ח-ת"ט", ספר היובל ליצחק בער במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשכ"א, עמ' 318-337; ירושלמי, זכור (הערה 53, לעיל), עמ' 57-58; י' הקר, "לגזירת תתנ"ו", ציון לא (תשכ"ו), עמ' 225-231, והספרות הממזה המובאת שם בהערה 1; ש' שורצפוקס, "מקומם של מסעי הצלב בדברי ימי ישראל", תרבות וחברה (לעיל, הערה 1), עמ' 251-268; R. Chazan, "The First-Crusade Chronicles", *Revue des Etudes Juives* 133 (1974), pp. 237-254; I. Marcus, "From Politics to Martyrdom. Shifting Paradigms in Hebrew Narratives of the 1096 Crusade Riots", *Prooftexts* 2 (1982), pp. 40-52 (העוסק אף בדימוי ההתאבדות לשחיטת הקורבנות).
- 57 על סיפורי עלילות דם בימי הביניים ראה למשל: ד' נוי, "סיפורי עלילות דם בעדות ישראל", מחניים קי (תשכ"ז), עמ' 32-51; מרכוס, עימות; שפיגל, מפתגמי העקידה, שם, והספרות המובאת בחיבורים הבאים: R. Po-chia Hsia, *The Myth of Ritual Murder, Jews and Magic in Reformation Germany*, New Haven and London 1988; W. P. Eckert, "Vehängnisvolle Legenden als Ausdruck und als Grund christlich-jüdischen Gegensatzes", K. Schilling (ed.), *Monumenta Judaica*, Köln 1964, pp. 154-160; A. Dundes (ed.), *The Blood Libel Legend*, Madison, Wisconsin 1991. בקובץ האגדות שליקט יוזפא שמש קהילת וורמזיה במאה הי"ז, כלולים שני סיפורי עלילות דם ריאליסטיים. בשניהם בולט ביותר האספקט האפולוגטי-פייסני כלפי השליטים הנוצרים, המאפיין את שכבת מנהיגי הקהילה. והשווה: ש' איידלברג, ר' יוזפא שמש דקהילת וורמיישא, ירושלים תשמ"א, עמ' פב-פד.
- 58 על הטיפוס הסיפורי של 'הצלת פלא של קהילה', וסיפורי 'פורים שני', ראה בפירוט לעיל, פרק שלישי, סעיף [ב], והערה 7, שם. הסיפור כאן הובא מתוך: דברי יוסף לר' יוסף בן יצחק סמברי, בתוך: א' נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד 1895.
- 59 על תולדות ישו ראה הטכסטים העיקריים והדיון הפילולוגי אצל: S. Krauss, *Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen*, Berlin 1902; וטקסטים נוספים שנתגלו לאחר מכן בגניזה ובמקורות אחרים: ל' גינצבורג, גנזי שכתר, ניוארק תרפ"ח, עמ' 324-338; ד' פלק, "קטע חדש מ'תולדות ישו'", תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 319-322; ד' בויארין, "קריאה מתוקנת של הקטע החדש של 'תולדות ישו'", תרביץ מז (תשל"ח), עמ' 249-252; S. Weissenberg & A. Marmorstein, "Über eine Toledot Jeschu Handschrift", *Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde* 15 (1912), pp. 95-97; B. Heller, "Über das

Alter der jüdischen Judas Sage und des Toldot Jeschu", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 77 (1933), pp. 198-201; W. Fischel, "Eine jüdische-persische 'Toldoth Jeschu' Handschrift", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 78 (1934), pp. 343-350; W. Horbury, "The Trial of Jesus in Jewish Tradition", E. Bammel (ed.), *The Trial of Jesus*, Naperville 1970, III, pp. 103-121; S. Légasse, "La légende juive des Apotres et les rapports judéo-chrétiens dans le haut Moyen Age", *Bulletin de Littérature Ecclésiastique* 75 (1974), pp. 99-132; B. Blumenkranz, *Juifs et chrétiens*, Paris 1977, pp. 169ff.; G. Schlichting, *Ein jüdisches Leben Jesu*, Tübingen 1982 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, no. 24) [כולל טקסטים עבריים].

נוסחיה של אגדת 'שמעון כיפא' מובאים אצל ילינק, בית המדרש, חדר ה, עמ' 60-62, חדר ו, עמ' 9-14, 155-156. עדויות על כך שהסיפור היה ידוע כבר לרש"י ולבעלי התוספות מביא צונץ, *L. Zunz. Literaturgeschichte*, M. Güdemann, *der Synagogen Poesie*, Berlin 1865, pp. 5-6 *Geschichte des Erziehungswesens und kultur der abendländischen Juden*, Vienna 1884, II, pp. 44-52; K. Kohler, "Simon Cephas", *Jewish Encyclopedia*, New York 1906, 11, pp. 366-368; J. H. Greenstone, "Jewish Legends About Simon-Peter", *Historia Judaica* 12 (1950), pp. 89-104, הטוען, בעקבות ילינק (בית המדרש, חדר ו, עמ' x-xi), שהסיפור נועד לקרב בין יהודים לנוצרים ולחתור ליתר סובלנות של הנוצרים כלפי היהודים. אך לטענה לא יכול להיות כל ביסוס במציאות כיוון שהסיפור נועד עבור החברה היהודית ועבור היהודים, ושם אף סופר. כן חשוב לציין בהקשר זה שבין האגדות האסלמיות על כאב אל אכבר, יהודי שהמיר והנחשב בין מייסדי האסלם, מצויות כאלה המציגות אף אותו כאילו נשלח למשימה דומה על ידי זקני היהודים, והשווה: M. Perlmann, "A Legendary Story of Ka'b Al-Ahbar's Conversion to Islam", *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York 1953, pp. 85-99. בהקשר לסיפור זה חושף ש"ד לוצאטו באופן מעניין מאד, ב'מבוא למחזור בני רומא', את התפתחות הכרתו 'הפולקלוריסטית', שהיתה מתקדמת מאד ביחס לתרבות היהודית של ראשית המאה ה'ט. וכך דבריו: 'ומתוך שנשכחו שמות הפייטנים הראשונים, נמשך שיוחסו לפעמים קצת פיוטים לאנשים שמעולם לא עלתה על לבם לעשות פיוטים, וזה אמנם לא נעשה בטעות, אלא בכוונה טובה לחזק האמונה. והנה אני השתוממתי ונבהלתי זה כ"ד שנים כשראיתי במחזור ויטרי (כ"י ביד ידידי החכם היקר יוסף אלמנצי הי"ו) תשובת רבנו תם כתוב בה כי שמעון כיפה יסד סדר של יוה"כ אתן תהילה. וסרה תמיהתי אחרי עשרים שנה, כשראיתי בפירוש המחזור כ"י שבידי (דף קנ"ה) אתן תהלה, שמעון כיפה שקורין ק' פיירו מרומי... עשה השבח הזה

לאחר שתקן להם אמונת... [החסרים הם במקור – ע.י.] ושם עצמו במגדל רומי כל ימיו בלחם צר ומים לחץ, ושלח להם זה השבח להודיע להם כי כלל לא היה מאמין ב... [כנ"ל] אבל להשקיט הפריצים שהיו פורצים בישראל נתכוון. עכ"ל. אז הכנתי כי דברי רבנו תם מיוסדים על שמועת שוא שנתפשטה בישראל בימי קדם, בזמן הצרות והשמדות, בכוונה טובה לחזק אמונת ההמון, כשישמעו כי ראש האפוסטולי כתב פיוטים בשבח האמונה הישראלית, ושכוונתו כשיסד האמונה החדשה לא היתה אלא לשם שמים ולטובתם של ישראל (ש"ד לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, ליוורנו תרט"ז, עמ' 16).

על אגדת 'האפיפיור היהודי' ראה הטקסטים אצל ילינק, בית המדרש, חדר ה, עמ' 148-152; ונוסחאות אחרות מכתבי-יד המצויינות אצל א' דוד, "לאגדת האפיפיור היהודי", יד להימן. קובץ מחקרים לזכר א"מ הברמן, לוד תשמ"ד, עמ' 17-26. על הרקע ההיסטורי לאגדה זו ופולמוס האפיפיורים ברומא במאה הי"ב ראה: גידמן, ספר, חלק שני, עמ' 58-64; י"א קלוזנר, הנובלה בספרות העברית, תל-אביב תש"ז, עמ' 41 ואילך; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 89-90; א' גראבויס, "משנאת ישראל 'תיאולוגית' לשנאת ישראל 'גזעית': פולמוס האפיפיור היהודי במאה הי"ב", ציון מז (תשמ"ב), עמ' 1-16; M. Steinschneider, "Zum Judenpapst", *Israelitische Letterbode* 7 (1881-2), pp. 170-174; S. Krauss, "Die jüdischen Apostel", *Jewish Quarterly Review* 17 (1905), pp. 370-383; M. Stroll, *The Jewish Pope: Ideology and Politics in the Papal Schism of 1130*, Leiden 1987.

המחקרים ההיסטוריים העיקריים על טקסטים אלו הם: א' גראבויס, "דמותו האגדית של קארל הגדול במקורות העבריים של ימי הביניים", תרביץ לו (תשכ"ז), עמ' 22-58; א' גרוסמן, "הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה", ציון מ (תשל"ה), עמ' 154-185, ובספרו: חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 29 ואילך. טקסטים נוספים מכתבי-יד נתפרסמו על-ידי א' דוד, "סיפורי מעשיות על הגזירות בגרמניה בימי הביניים", שי להימן. מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, ירושלים תשל"ז, עמ' 69-83. מרקוס (הערה 53, לעיל), עמ' 371 ואילך, מתבונן בטקסטים אלה בדרך קרובה לזו שאני מציע להלן.

המחקר הקלאסי על אגדת 'ארבעת השבויים' הוא G. D. Cohen, "The Story of the Four Captives", *Proceedings of the American Academy of Jewish Research* 29 (1960/61), pp. 55-131, והדיון בו ובתרומתו למחקר ההיסטוריוגרפיה היהודית אצל מרקוס (הערה 53, לעיל), עמ' 368-371. על אגדת 'אהרן מבגדד והארי' ראה עבודותיו של ר' בונפיל, "בין ארץ-ישראל לבין בבל: קווים לחקר תולדות התרבות של היהודים באיטליה הדרומית ובאירופה הנוצרית בימי הביניים המוקדמים", שלם ה (תשמ"ז), עמ' 1-30; הג"ל, מיתוס (הערה 53, לעיל). סיפור אחר המשקף אף הוא מתיחות בין מרכזי

התורה של יהדות ימי הביניים, הפעם בין ישיבות בבל למרכז שבאשכנז, נשתמר בכתב-יד ונדפס על-ידי בריל (הערה 44, לעיל), עמ' 36-37. על פיו נחטף ר' משולם הגדול, בנו של ר' קלונימוס, ונמכר לעבד בבבל. הוא משרת בביתו של ראש הישיבה, ומסתיר את חוכמתו, אך בסתר מתיר את קשייו של החכם בהלכה. לאחר שמתגלה סודו מודה ראש הישיבה בכך שר' משולם עולה עליו בתורתו, וכך מכיר בעקיפין בעליונותו של המרכז החדש באשכנז על מרכזי התורה העתיקים של בבל.

62 הטקסט מובא על-ידי א' דוד (הערה 60, לעיל), עמ' 80-81, מתוך כתב-יד ורשה מן המאה ה"ז, המשווה אותו לתיאורו של יוסף הכהן, בעמק הבכא, כדי להוכיח שהוא מתייחס בעצם לתקופה מאוחרת בהרבה מזו של קרל הגדול.

63 על ההתערוריות המשיחיות ביהדות ימי הביניים נתפרסמה ספרות עניפה, שעיקרה דיונים היסטוריים ואידאיים, שאין מקומם כאן. הטקסטים העיקריים לוקטו אצל: א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז, עמ' 93-417. המאמרים המכונסים בתוך הקובץ: משיחיות ואסכטולוגיה — קובץ מאמרים, בעריכת צ' ברס, ירושלים תשמ"ד, עמ' 169-324, מייצגים באופן כללי את הגישות הפילוסופיות, המיסטיות וההיסטוריות כלפי התנועות המשיחיות. הטקסט בפנים מובא על-פי ספר מאורעות צבי, ורשה 1903, עמ' לה, א — לו, ב, שם מובאים אחד עשר סיפורים על משיחי שקר, המסופרים על-פי אותה תכנית שהצעתי, ובסגנון דומה.

64 על מסורות אלה ראה: ש' איידלברג, "קדמות היישוב היהודי בגרמניה", ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות 17-18 (תשמ"א), עמ' 25-9; S. Eidelberg, "The Origins of Germanic Jewry: Reality and Legend", G. Hirschler (ed.), *Ashkenaz. The German Jewish Heritage*, (Yeshiva University) 1988, pp. 5-7; J. Shatzmiller, "Politics and the Myth of Origins: the Case of the Medieval Jews", G. Dahan (ed.), *Les Juifs au Regard de L'Histoire. Mélanges en l'honneur de B. Blumenkranz*, Paris 1985, pp. 49-61; י' קאפח, יהדות תימן, ירושלים תשל"ו, עמ' 30, ובפירושו של יצחק אברבנאל לעובדיה פסוק כ, ולזכריה יב, ז. האגדה על קהילת וורמזיה נמצאת בספרו של יוזפא שמש, מעשה נסים (מהדורת ש' איידלברג, ירושלים תשנ"א, עמ' נט).

על המסעות לארץ ישראל בימי הביניים ראה א' יערי, מסעות ארץ ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 31-322, ומבואו הממצה של יערי שם; י' פראוור, "תיאורי מסע עבריים בארץ ישראל בתקופה הצלבנית", קתדרה 40 (תשמ"ו), עמ' 31-62, 41 (תשמ"ז), עמ' 65-90; ועתה עבודתו החשובה של: א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099-1517, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח. הפרשה הידועה ביותר על עלייה לארץ-ישראל בתקופה זו כתוצאה מדחף משיחי, היא עלייתו של ר' יהודה הלוי. השווה על כך: ב"צ דינור, "עלייתו של רבי

יהודה הלוי לארץ-ישראל והתסיסה המשיחית בימיו, ב"צ דינור, במאבק הדורות, ירושלים תשל"ה, עמ' 202-248.

65 מקורות ומקבילות ל'אגדת בוסתנאי' ראה אצל בן-עמוס, ממקור ישראל, עמ' 223, וכן המחקרים הרשומים שם על הרקע ההיסטורי לסיפור. כמו כן: מ' גיל, "המיפגש הבלבי", תרביץ מח (תשל"ט), עמ' 35-73; M. Steinschneider, *Die Geschichtsliteratur der Juden*, Frankfurt a.M. 1905, pp. 9-10.

66 סיפור גירוש השד מבת בסליוס הקיסר הביזנטי, מצוי במגילת אחימעץ, מהדורת ב' קלאר, עמ' 17-20. הסיפור ונוסחיו, ועל אופייה הפונקציונלי של מגילת אחימעץ ראה מאמרי, "סיפורים עממיים ב'מגילת אחימעץ' וגלגוליהם בימי הביניים", יד להימן. מחקרים בתרבות העברית לזכר א"מ הברמן, לוד תשמ"ד, עמ' 41-56; וכן מ' בן ששון, "ראשי הציבור בצפון-אפריקה. הדמות והתדמית: היצירה הספרותית כמקור היסטורי", פעמים 26 (תשמ"ו), עמ' 152-162.

67 הטקסטים של האגדות על הפרעות בהאלה ובמגנצה הועתקו מכתב"ד ורשה, במאמרו של א' דוד (הערה 60, לעיל). הוא מביא גם מסורות אחרות המזהות את המקום עם העיר פולדה (שם, סימן 8). מסורת על נקמה אקטיבית בפורעים נשתמרה אף אצל יהודי וורמיה: כאשר בתקופת 'המוות השחור', האשימו את יהודי וורמיה בהרעלת הבארות, יעדו הנוצרים יום כדי להשמיד את הקהילה. הפרנסים שהוזמנו לבית מועצת העיר, הסתירו בבגדיהם סכיני שחיטה וכאשר השופטים האשימו אותם בעלילת השקר, נעלו את דלת חדר המשפט, התנפלו על שופטי השקר בסכיניהם והרגו את כולם. יהודים אחרים, מזויינים בחרבות ורמחים התנפלו על נוצרים מחוץ לבית המשפט והרגום, ואחר כך הציתו אש במחסני התבואה של העיר (יוזפא שמש, 'מעשה ניסים', מהדורת ש' איידלברג [לעיל, הערה 57], עמ' עה). ח"ה בן ששון, "ייחוד עם ישראל לדעת בני המאה השתים-עשרה", פרקים ב (תשכ"ט-תשל"ד), עמ' 165-167, 172-177, מצביע על קיומן של שתי גישות לקיום היהודי במאה ה"ב: פסיבית, שמצדד בה ר' יהודה הלוי, לדוגמא, ואקטיבית, שנציגה הבולט הוא ר' אברהם ן' עזרא: "שני אדירי הפילוסופיה הדתית היהודית — הראב"ד והרמב"ם, הכרונוגרפים הגדולים באותה מאה — הראב"ד בספרד, מספרי הסיפורים של תנא"ו באשכנז, הפרשן, הפילוסוף והמשורר ר' אברהם ן' עזרא... ואחרון ר' אלעזר בעל הרוקח, מרבותיהם של חסידי אשכנז, בכך כולם שווים, שהם דוחים תכלית דחייה את קבלת ההשפלה מרצון כדבר בעל ערך מהותי, ורוצים הם, כל אחד לפי דרכו, בתגובה לוחמת פעילה" (עמ' 167).

68 על ההאגיוגרפיה הנוצרית העצומה בהקפה וגיוונה, נכתבה ספרות מחקר עניפה. התיאור המלא והספרות הממזה הכוללת כאלף ושלוש מאות ערכים המסודרים על פי נושאים ותקופות מצוי אצל וילסון, קדושים, וכן החיבור החשוב שלא נכלל שם עדיין: R. Aigrain, *L'Hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire*, Poitiers 1983. ובהתייחסות מיוחדת לתקופת

ימי הביניים בגרמניה: H. Rosenfeld, *Legende*, Stuttgart 1961. שאלת המהימנות ההיסטורית של אגדות הקדושים נדונה לאחרונה על-ידי F. Lotter, "Methodisches zur Gewinnung historischer Erkenntnisse aus hagiographischen Quellen", *Historische Zeitschrift* 229 (1979), pp. 298-356; D. Weinstein & R. M. Bell, *Saints and Society. The Two Worlds of Western Christendom, 1000-1700*, Chicago & London 1982, pp. 1-15; T. J. Heffernan, *Sacred Biography. Saints and Their Biographies in the Middle Ages*, New York and Oxford 1988, pp. 38-71. שלושת האחרונים מבקרים את הגישה ה'פוזיטיביסטית' של חוקרי ההאגיוגרפיה במאה הי"ט, המבקשים אחר ה'גרעין' העובדתי באגדות הקדושים, ואת ביקורתם על סיפורים אלה כאשר הם אינם יכולים לספק להם את מבוקשם, בדומה לדברי צונץ אצלנו. ההבדל בין גישה זו לבין הגישה של היסטוריונים מודרניים מנוסחת באופן חד על-ידי גורביץ', תרבות, עמ' 51: "...from the point of factual reliability, very few hagiographical texts bear critical examination. But if we see in them monuments of culture reflecting the spiritual life of the environment which generated them for which they were created, our assessment will be completely different".

69 י' דן, "לתולדותיה של ספרות השבחים", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי א (תשמ"א), עמ' 82-100; הנ"ל, "ספרות השבחים: מזרח ומערב", פעמים 26 (תשמ"ו), עמ' 77-86. על ספר שלשלת הקבלה ראה א' דוד, מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה אבן יחיא בעל שלשלת הקבלה, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשל"ו; I. Elbogen, "Abraham ibn Daud als Geschichtsschreiber", *Festschrift zum siebzigstem Geburtstag Jakob Guttmanns*, Leipzig 1915, pp. 186-205. הציטוטים הם מתוך גדליה בן יחיא, שלשלת הקבלה, וארשא תרמ"א. 70 על פעולת הגומלין בין מקורות אוראליים לטקסטים כתובים באגדות הקדושים של ימי הביניים ראה למשל: B. Stock, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton 1983, pp. 12-87; J. M. H. Smith, "Oral and Written: Saints, Miracles, and Relics in Brittany, c. 850-1250", *Speculum* 25 (1990), pp. 309-343 בשני האחרונים.

71 על פולחני הקדושים באירופה הנוצרית בימי הביניים ראה לעיל, הערה 68, ובעיקר וילסון, קדושים. על פולחני ה'שרידים' הקדושים' והעליות לרגל בנצרות ראה הספרות הגדולה המובאת אצל וילסון, שם, עמ' 338-344, וכן: R. & C. Brooke, *Popular Religion in the Middle Ages*, London 1984, pp. 14-30. עדות לביקור שאינו מכוון בקברו (הפיקטיבי) של רש"י בפראג מובאת בשלשלת הקבלה: "והעידו לפני יהודים סוחרים ממנוטובה שהלכו

אל חצר הקיסר במלכות הגרמניאה ראו בעיר פרגאה קבורת רש"י עם מצבת אבל עליו וכתוב עליה דברים שלסיבת מחיקתם לא יכלו להבינם" (כב, ב). על עליות לרגל לקברים הקדושים בארץ ישראל עוד בתקופת בית שני ראה לעיל, הערה 64.

- 72 הסכימה התבנית של סיפורי השבחים היהודיים נוסחה על ידי ד' נוי, "ר' שלם שבזי באגדת העם של יהודי תימן", בואי תימן, תל-אביב 1967, עמ' 106-133. יישומה על אגדות החכמים אצל חז"ל, ראה לעיל, פרק רביעי, סעיף [ה], והספרות הרשומה שם בהערות. אגדות הלידה של הרמב"ם ראה אצל: י' ברגר, "הרמב"ם באגדת העם", מסד ב (תרצ"ו), עמ' 216-238 (הציטוט הוא מעמ' 220); T. Alexander & E. Romero, *Erase una vez... Maimonides — Cuentos tradiciones hebreos*, Cordoba 1988 סיפור הלידה של ר' שמואל החסיד ראה: Ma'ase Book. Trans. by M. Gaster, Philadelphia 1981 (1934), no. 161, וכן: י' מייטליס, די שבחים פון רבי שמואל און רבי יודא חסיד, לאנדאן 1961, עמ' קסא-קסג. אגדת לידה אחרת על ר' יהודה החסיד עושה שימוש במוטיב העממי הרווח של 'מילוי המשאלה': "מעשה ברבינו שמואל זצ"ל חסיד שהלך בדרך ושני בני אדם עמו ונשא רבינו שמואל זצ"ל את עינו לשמים ונראה לו שראה השמים פתוח. אמר רבינו שמואל לחבירו: תבקשו מאת הבורא בפעם זה כל מה שתצוה ויארע לכם כי אני רואה השמים פתוח ואיש לא ישאל כי אם שאלה אחת וימלא הקב"ה את שאלתו. הא' ביקש בנים והא' עושר ורבינו שמואל ביקש זרע כמותו. וכשחזר לביתו טבלה זוגתו ונתעברה רבינו אברהם ואחרי כן רבינו יהודה החסיד" (בריל [לעיל, הערה 44], עמ' 24). על רש"י: שלשלת הקבלה, שם, עמ' כב, ב, וכן: י' ברגר, "רש"י באגדת העם", ש' פדרבוש (עורך), רש"י — תורתו ואישיותו, ניו יורק תשי"ח, עמ' 147-179. על השימוש במודלים מקראיים באגדות הקדושים הנוצריות ראה: M. van Uytenghe, "Modeles bibliques dans l'hagiographie", P. Riché & G. Labrichon (eds.), *Le Moyen Age et la Bible*, Paris 1984, pp. 449-487.
- 73 מות ר' יהודה החסיד, מעשה בוך, סימן 183, בריל (לעיל, הערה 44), עמ' 43, מייטליס (לעיל, הערה 72), עמ' 140-141. על הרמב"ם, שלשלת הקבלה, עמ' כו, ב, ברגר, רמב"ם (לעיל, הערה 72), עמ' 224. על מותו של הרמב"ם שנודע על-פי היבקות מצבת קבר אמו, שלשלת הקבלה, עמ' כו, א.
- 74 על נדודי רש"י ראה ברגר, רש"י (לעיל, הערה 72), עמ' 156-166; י' בן הילל, "רש"י אין דער לעגענדאגראפיע", רש"י בוך, בוענאס איירעס ת"ש, עמ' שלו-שמו. על הרמב"ם, שלשלת הקבלה, עמ' כ, א — כ, ב; י' דן, "קובץ מעשיות בכתב-יד על הרמב"ם", סיני עה (תשל"ד), עמ' קיב-קיח; אלכסנדר ורומרו (לעיל, הערה 72), עמ' 61-74. על ר' שמואל ור' יהודה החסיד, מייטליס (לעיל, הערה 72), עמ' 24 ואילך; על ר' אברהם אבן עזרא, נ' בן-מנחם, אברהם אבן עזרא: שיחות ואגדות עם, ירושלים תש"ג, עמ' 11-62. על אגדת הנדודים בקהילות היהודיות של ימי הביניים וסיבותיה

- ראה למשל: י"י יובל, "אוטוביוגרפיה אשכנזית מהמאה הארבע-עשרה", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 566-541; I. A. Agus, *The Heroic Age of Franco-German Jewry*, New York 1969, pp. 23-51.
- 75 על סיפורים אלה ראה ברגר, הרמב"ם (לעיל, הערה 72), עמ' 221; על נ' עזרא, נ' בן מנחם, "אגדות עם על ר' אברהם אבן עזרא", מנחה ליהודה. מוגש להרב י"ל זלוטניק ליובלו השישים, ירושלים תש"י, עמ' 141-161, סימן 6. על ר' יהודה החסיד ראה מעשה בוך (לעיל, הערה 72), בריל (לעיל, הערה 44); "דן", תולדותיו של 'מעשה אקדמות' בספרות העברית, בקורת ופרשנות 9-10 (1976), עמ' 197-213, ובעיקר נספחים ב, ד, ה. על השימוש בשם המפורש באגדות ימי הביניים ראה למשל: טראכטנברג, מגיה, עמ' M. Grünbaum, "Über Schem Hammephorasch", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 39 (1885), pp. 543-616; 40 (1886), pp. 234-304; H. L. Held, "Der Schem ha-mephorasch", in his, *Das Gespenst des Golem*, München 1927, pp. 163-214.
- 76 אגדת 'הרמב"ם והרופאים' מצוייה בשלשלת הקבלה, עמ' כ, א, והשווה אף אצל ברגר, רמב"ם (לעיל, הערה 72), עמ' 226 ואילך; אלכסנדר ורומרו (לעיל, הערה 72), עמ' 99-114. אגדת הרמב"ן ואבנר (מבורגוס) בשלשלת הקבלה, עמ' כו, א. על ההתאמה בין מורשתו הרוחנית של הקדוש לאגדות אודותיו, ראה הערת ברגר, רש"י (לעיל, הערה 72), עמ' 147-149.
- 77 האגדה מופיעה לראשונה בשלשלת הקבלה (עמ' כג, א), ולאחר מכן בנוסחאות רבות, והשווה ברגר (לעיל, הערה 72), עמ' 169-171.
- 78 על המחלוקת בין הרציונליסטים למיסטיקאים בתקופה זו, והמחלוקת על ספרי הרמב"ם ראה גידמן, ספר, א, עמ' 45-71; ח"ה בן-ששון, תולדות ישראל בימי הביניים, תל-אביב 1969, עמ' 151-158; ק' סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 292-299; י"י דינסטאג, "היחס העיוני בין חכמי הקבלה והרמב"ם — ביבליוגרפיה מוערת", דעת 25 (תש"ן), עמ' 53-84. על השגות הרמב"ם על משנה תורה ראה בארון, היסטוריה, כך שני, חלק ז, עמ' 75-77, והערות 121, 122; I. Twersky, *Rabad of Posquieres. A Twelfth Century Talmudist*, Cambridge, Mass. 1962, pp. 128-196; ג' שלום, "מחוקר למקובל (אגדת המקובלים על הרמב"ם)", תרביץ ו (תרצ"ה), 334-342; M. Idel, "Maimonides and Kabbala", I. Twersky (ed.), *Studies in Maimonides*, Cambridge, Mass. 1990, pp. 31-82; M. E. Shmidman, "On Maimonides' Conversion to Kabbalah", I. Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, Cambridge, Mass. 1984, pp. 375-386.
- התאסלם הרמב"ם מובאת אצל D. S. Margoliouth, "The Legend of the Apostasy of Maimonides", *Jewish Quarterly Review* 13 (1901), pp. 539-541.